

3.3. Третейські і мирові (полюбовні) суди

Перші документи, які фіксують діяльність третейських судів на українських землях Великого князівства Литовського, належать до XV ст.²⁸⁴ Але вважаємо слушною точку зору Ф. Леонтовича, який зазначив, що “в литовсько-руському праві ніколи не зникав один із докорінних поглядів давньоруського права про посередницький характер суду і наряду як князя, так і інших органів суспільної влади”²⁸⁵. Ці погляди, на думку Ф. Леонтовича, виявились у широкому розвитку,

---

²⁸³ Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссиею для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Ч. 8. – Т. III. Акты о браном праве и Семеном бите в Юго-Западной Руси в XVI-XVII вв. – С. 271.

²⁸⁴ Акты Литовской Метрики. – Т. 1. – Вып. 1. 1385-1499. – С. 32, 47; Грамоты XV ст. – С. 18.

²⁸⁵ Леонтович Ф. Очерки истории литовско-русского права. – С. 190.

з одного боку, інституту полюбовних і приятельських судів, а з іншого – системи “приказань”, або доручень, які давались у кожному конкретному випадку великим князем як Пани-Раді, так і будь-кому зі своїх намісників, старост і воєвод здійснити третейський суд з різних питань і зі справ адміністративних і судових. Отже, інститут третейських судів не був привнесеним ззовні, а виник як результат органічного розвитку державного і правового життя князівства.

Третейські суди виникли при дворі великого князя²⁸⁶. Існування їх вдовольняло потребам і влади, і населення. Для влади передача частини справ на розгляд третейських суддів означала значне розвантаження від надмірної кількості судових справ, отже, господар не заперечував намірам сторін звернутись до третейських суддів. У свою чергу, населення охоче вдавалося до вказаного суду в пошуках швидшого вирішення справи. Крім того, досить часто відповідачі навмисне чинили перешкоди вирішуванню справи в державному суді, щоб змусити позивача перенести справу в третейський суд, оскільки в ньому можна було сподіватись на більш вигідні, порівняно із такими, що передбачені законом, умови примирення²⁸⁷.

Третейський суд розглядав переважно цивільні, зокрема земельні, справи. Іноді тут розглядалися і кримінальні справи, окрім особливо тяжких, за скоєння яких передбачалось публічне покарання або страта²⁸⁸. Сторони заявляли про свою згоду вирішити справу полюбовно у великокнязівську канцелярію, яка призначала склад такого суду. Таким чином, третейський суд не був постійною судовою установою, а призначався окремо для кожної справи. Отже, на початку свого існування третейські суди наближались до одного з різновидів великокнязівського суду, однак ми їх не ототожнюємо з такими, оскільки суттєва відмінність полягала в тому, що склад маршалківського або комісарського суду не залежав від волі або згоди сторін, і передача справи від великого князя до суду маршалка або комісарів відбувалася з ініціативи самого великого князя, тоді як до третейських судів сторони вдавались свідомо і обов’язковою була згода з кандидатурами суддів. Третейськими суддями мали бути особи, що відповідали певним вимогам. За Статутом 1566 року, це мали бути “персоны разных чинов знатные, добросовестные и в правах искусные” (Статут 1566 року, розд. IV, арт. 60). До кінця XV ст. в організації діяльності третейських

²⁸⁶ Акты Литовской Метрики. – Т. 1. – Вып. 1. 1385-1499. – С. 32, 47.

²⁸⁷ Левицький О. Ганна Монтовт. – С. 148.

²⁸⁸ Пашук А.Й. Судові установи і їх діяльність на Україні. – С. 49.

судів відбулись певні зміни. По-перше, до них почали вдаватись і регіональні державні суди. По-друге, судді не призначались, як раніше, а стали обиратись самими сторонами: “А так мы з розсудку своего нашли, абы они, упросивши себе приятелей своих, кого хочючи, на кгрунт певный сами выехали и приятелей своих вывели, хто кого может себе звести”²⁸⁹. Вказані зміни сприяли поширенню правових знань серед населення, оскільки будь-хто із магнатів, шляхтичів або міщан міг бути обраним у третейські судді.

Отже, суспільство із пасивного спотерігача перетворюється на активного учасника судового процесу. Однак передача суспільству права суду стосувалася лише певних верств населення: до третейських судів вдавалися майже переважно магнати та шляхта.

Третейський суд мав дотримуватись існуючої судової процедури згідно з діючими законами. Як і державний суд, він мав право висилати позови через посильних за рахунок позивача, виносити рішення і вирoki, видавати судові листи. Звичайно листи підписувались третейськими суддями, свідками та обома сторонами (“И на то есьмо дали пну Михаилу Елу Малиновскому маршалку его кр мл а пну Богдану Патрикею Радогощкому, пну Или Золотолинскому [сторонам] сес наш лист доброволное ... и загодення ншого [осіб, що склали документ] з ними печатми и с подписами рукъ ншихъ власных. А для лепшого твердости и сведомя его мл княжи княз Лев Сангушко Кошерский [третейський суддя] и их мл панове приятели наши, на то з obu сторон взятые, ... свое печати приложили к сему ншему листу”²⁹⁰). За бажанням сторони могли просити великокнязівського підпису, який надавав листам більшої ваги. Хід розгляду справи третейським судом протоколювався і надсилався до відповідного державного суду – центрального або місцевого. Рішення третейського суду вважалось таким же обов’язковим для виконання, як і рішення державного суду. Судові листи, видані третейським судом, мали таку ж юридичну силу, як і видані державним судом, особливо якщо були затверджені великим князем.

За Статутом 1566 року, інститут третейських судів діяв і після проведення судової реформи 1564-1566 рр. Оскільки третейські суди розглядали здебільшого цивільні справи, то їхня діяльність певною мірою контролювалася земськими судами. Було визначено, що земський

---

²⁸⁹ Грамоти XV ст. – С. 123.

²⁹⁰ Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 год, собранные и изданные под редакцией Владимира Антоновича и Константина Козловского. – С. 63-64.

суд має забезпечити виконання вироку третейського суду при відмові однієї із сторін виконувати його. Справа переносилась у земський суд, якщо третейські судді не могли дійти згоди, “компромісу”; у такому випадку вирок виносився земським судом спільно із третейськими судьями. Статут 1588 року визначав, що земський суд є апеляційною інстанцією для третейських судів. Винесення рішення земським судом у випадку апеляції могло відбутись і без особистої присутності однієї із сторін.

Подібними до третейських були полюбовні (мирові) суди, які діяли і за Статутом, і за Саксонським Дзеркалом, отже, до них вдавались і в державних судах, і в судах магдебургій²⁹¹. Зустрічаються випадки мирової згоди навіть у копному судочинстві²⁹². Мирові судді обирались сторонами з-поміж осіб сумлінних, повнолітніх, без фізичних вад, обізнаних з права, як правило, однієї соціальної приналежності із сторонами. Не могли бути мировими судьями “слуги невольні”.

Хоча в організації і діяльності полюбовних судів багато спільного з такими третейських судів, офіційна різниця між ними полягала в тому, що сторони вдавались до мирового суду без повідомлення про це державного суду і до офіційного порушення справи в державному суді: “Я, Андрей Александрович Сангушковича, староста володимерский, смотрели есмо того дела, просили мене з obu сторон пнове Ляховские ... а пнове Радовицкие... иже бых промежи ими справедливости досмотрел ...”²⁹³. Більський обласний привілей (1501 р.) визначає, що при укладенні полюбовної “згоди” після звернення до суду (у випадках бійки “до кривавих ран”) сторони мали сплатити судді і підсудку 5 грошей²⁹⁴. Однак, як вказувалося, державні суди були переобтяжені справами, отже, на практиці вони самі рекомендували сторонам вирішити спори мирним шляхом посередництвом третейського суду; таким чином, вказані види судів фактично не розрізнялися.

---

²⁹¹ Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Т. 1. – Ч. 5. Акты о городах (1462-1798). – С. 45; Акты Литовской Метрики. – Т.1. – Вып. 2. – 1499-1507. – С. 314.

²⁹² Ясинский М. Материалы для истории судоустройства и судопроизводства в Литовско-Русском государстве. Акты о копных и панских судах. – Т. 1. – С. 69.

²⁹³ Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 год, собранные и изданные под редакцией Владимира Антоновича и Константина Козловского. – С. 219-220.

²⁹⁴ Ясинский М. Уставные земские грамоты Литовско-Русского государства. – С. 192.

Як і третейські, мирові суди розглядали здебільшого цивільні і дрібні кримінальні справи. Значна частина мирових угод стосувалась земельних суперечок шляхти. Більський привілей 1501 р. визначав, що вдаватися до мирової угоди можна лише у випадку “посполитих члонків”; “члонки замкове” (“старостинські артикули”) має судити староста (в інших землях – воєвода), мирова угода до них не застосовується²⁹⁵. Заборонялося також укладати мирову угоду зі злодієм; укладання такої угоди вважалося злочином проти суду. Але оскільки публічноправовий погляд на злочин ще тільки формується, а у приватному праві злочин трактується як “школа”, то головною метою покарання було відшкодування збитків потерпілій стороні; тому на практиці зустрічаємо випадки звернення до мирового суду при скоєнні тяжких кримінальних злочинів як магнатів і шляхти, так і мешканців магдебургій. У 1566 р. в Луцьку мировим судом було укладено угоду між селянкою пана Хоєнського і зем’янином Федором Сенютою, слуга якого пограбував її і побив. За вироком мирового суду, Сенюта повинен був сплатити потерпілій 4 копи литовських грошей за побиття і виплатити вартість вкрадених речей²⁹⁶.

Князь Андрій Курбський і його жінка Марія Юріївна Козинська завдали одне одному численних і значних збитків. Князь скаржився, що жінка намагалась отруїти його, а її син від першого шлюбу – навіть вбити. Жінка, у свою чергу, скаржилась, що Курбський її бив, тримав у в’язниці, змусив її дати йому кілька бланкових аркушів із печатями і підписами княгині. Для вирішення справи сторони, за обоїпільної згоди, обрали мирових судів, з боку княгині ним був мінський воєвода Сапіга, які винесли вирок: розлучення сторін. Деякі маєтки княгині за рішенням суддів мали перейти у власність князя Курбського. Але справа на цьому не скінчилась. Свари тривали, і мирові угоди сторони укладали ще двічі²⁹⁷.

Траплялись випадки мирових угод і при більш тяжких злочинах. Слуга вже згадуваного Андрія Курбського, Іван Келемет, зазнав нападу володимирських міщан і князя Булиги і був забитий ними на смерть, причому його гроші і речі вбивці пограбували. Булига до суду не з’явився, і гродський суд виніс вирок про сплату ним головщини і

---

²⁹⁵ Там само. – С. 192.

²⁹⁶ Ясинский М. Материалы для истории судоустройства и судопроизводства в Литовско-Русском государстве. Акты о копных и панских судах. – Т. 1. – С. 60.

²⁹⁷ Акты Литовско-Русского государства, изданные М. Довнар-Запольским. – Вып. 1. – С. 150-151.

всіх збитків, а сам Булига мав стати перед великокнязівським судом. Але вбивця за посередництвом декількох панів уклав мирову угоду із Курбським, зобов'язавшись сплатити йому за голову вбитого та відсидіти у володимирському замку рік і шість тижнів²⁹⁸.

Постанова мирового суду приймалась більшістю голосів. Допускався перегляд обсягу зобов'язань, якщо сторони або сторона не погоджувались із тим, що визначила постанова. За відсутності незгоди робився відповідний письмовий запис, за яким сторони зобов'язувалися виконувати вирок мирового суду; гарантією виконання зобов'язання виступала “зарука” – визначений мировими суддями штраф за ухилення від виконання вироку: “А хто бы з них [сторін] хотел тые грани або закопы рушити, тот мает заплатити брат брату десет коп грошей, а тые грани зася мает поправити”²⁹⁹. Відсутність запису про “заруку” була підставою для оскарження постанови мирового суду. Також підставою для оскарження і невиконання постанови було порушення суддями правової процедури, передбаченої і для державних судів: необхідно було зробити запис про передачу справи в мировий суд, постанову оформити письмово і затвердити підписами мирових суддів, судді повинні були вирішити всі питання, передбачені записом. Однак, як і в державних судах, не дозволялося розглядати додаткові обставини справи, які не були вказані у записі.

При невиконанні вироку мирового суду однією із сторін інша мала право звернутися до земського або гродського суду. У разі відсутності порушень права постанова мирового суду залишалась без змін, а сторона, яка не виконала постанови, сплачувала штраф і збитки позивача. Так, згаданий вище Федір Сенюта виїхав з міста, не виконавши постанови мирового суду. Потерпіла селянка звернулась до Луцького гродського суду, який виніс рішення стягнути з відповідача штраф і відшкодування “обиди” потерпілій³⁰⁰. Отже, за відсутності незгоди між сторонами, держава практично не втручається в мирові суди, причому рішення такого суду має таку ж юридичну силу, як і рішення третейського суду. Існування третейських і мирових судів санкціоноване державою. Таким чином, функціонування на українських землях Литовсько-Руської держави третейських і мирових судів

---

²⁹⁸ Там само. – С. 152.

²⁹⁹ Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 год, собранные и изданные под редакцией Владимира Антоновича и Константина Козловского. – С. 220.

³⁰⁰ Ясинский М. Материалы для истории судоустройства и судопроизводства в Литовско-Русском государстве. Акты о копных и панских судах. – Т. 1. – С. 60-61.